

Мирко Ђ. ТОМАСОВИЋ

ХРИШЋАНСКИ ХРАМ

(Тумачење храма са православне тачке гледишта)

Први Божји храм на земљи је био сам рај – Еденски врт у којем је Бог долазио да беседи са човеком: „и чули су глас Господа Бога, који је ходио по рају... и позове Господ Адама и рече му...” (I Мој. 3,8-9). У њему је човек, пошто је саздан по „лику Божијем”, био непорочни свештеник и за видљиву светињу је имао „дрво живота”.

После пада прародитеља, рај је престао да буде њихов храм и они бивају истерани из њега. Међутим, они не престају да осећају потребу за поседовањем храма Божијег.

На основу Светога писма Старога завета поуздано знамо да у време патријараха код Израилског народа није било одређеног места за вршење заједничког (јавног) богослужења. Патријарси су вршили богослужења на разним местима, првенствено на местима где им се Бог раније јављао. На тим местима су они подизали жртвенике. Први такав познати „освећени” (саграђен) жртвеник јесте онај који је подигао патријарх Аврам (I Мој. 12,6-8. 13,4). Нешто касније је слично њему учинио патријарх Јаков. Јаков пробудивши се након што је у сну видео лествицу рече: „Заиста је Господ на овом месту, а ја не знадох... Овде је заиста кућа Божија, и ово су врата небеска. И уста Јаков ујутру рано узео камен што беше метнуо себи под главу, и утврдио га за спомен и прели га уљем” (I Мој. 28,16-18).

Прво одређено место за јавно богослужење јесте *скинија*, која је била подигнута после изласка Израилског народа из Египатског ропства (Изл. 33,7-11). Мојсијева скинија, као што показују њени називи *мишкан*, *огел моед*, *микдаш*, по својој идеји је била место обитавања славе Божије, место општења међу Богом и изабраним народом, и место освећења народа.¹ Овде сусрећемо по први пут мисао о просторном присуству Бога неограниченог.

Први храм који сусрећемо у Светом писму и Предању јесте Јерусалимски храм који је био „дом молитве” и „очев дом”. Одатле назив *naṯaw* – *катаокиа*, што првенствено значи стан Божји. Храм је за Израилце био место личног сусрета човека са Богом. (Изл. 29,41-46).

Соломон је саградио за Јахвеа стан, у којем ће Он да станује заувек (3 Цар. 8,13, Изл. 25,8. 29,43,45). Да заиста Господ станује у њему, посебно се наглашава у псалмима (Пс. 27,4. 42,5. 76,3. 122,1-4. 132, 13-14). То место одређено и посвећено за богослужење тј. храм у Старом Завету се зове

светим местом. (Пс. 5,8). Оно је свето у смислу одвојености од свакодневне употребе места и његове посвећености Богу (2 Кор. 6,17).

Истинити храм је дело Божије а не људско. То је дар Божији. Што се тиче хришћана они у почетку нису имали посебних храмова у којима би се скупљали. Све свештене радње су могле да се врше не само у храму, него било где, тј. Богу се молимо на сваком месту јер по речима Господњим „где су двојица или тројица сабрана у име моје, онда сам и ја међу њима” (Мт. 18,20). Свако место – каже Дионисије Александријски – камо нас невоља шаље, поље, пустиња, лађа, стаја, затвор, служи нам место храма”,² тј. у смислу речи Господа Исуса Христа које је Он упутио жени Самарјанки: „Жено, веруј ми да долази час када се нећете клањати Оцу ни на гори овој ни у Јерусалиму... Али долази час, и већ је ту, када ће се истинити богомољци клањати Оцу у духу и истини, јер Отац тражи да такви буду они који му се клањају. Бог је дух, и који му се клањају, у духу и истини треба да му се клањају” (Јов. 4,21-24).

По светом ап. Павлу: „Бог је створио свет и све што је у њему, који је Господ неба и земље, не станује у рукотвореним храмовима” (Дап. 17,24). Бог је свуда присутан. „Он није далеко ни од једнога од нас” (Дап. 17,27), и због тога Бога можемо да прослављамо на сваком месту и да му приносимо жртву. Тако псалмопевац и вели: „Благосиљајте Господа, сва дела његова по свим местима владичанства Његовог” (Пс. 102, 22).

Ориген вели да код хришћана нема високих храмова као код пагана, нити жртвеника јер Бог не живи у рукотвореним храмовима него у нашем духу.³ Из тога разлога хришћани у почетку избегавају да граде мртве и бездушне храмове Богу животворном.

Хришћани у почетку нису осећали потребу да имају посебна места за скупљање на молитву, јер су једно кратко време, с обзиром да су већина њих били из Јудејства, одлазили у Јерусалимски храм као што је то чинио и сам Господ Исус Христос (Дап. 3,1. 4,1), где су слушали проповед Апостола. Убрзо су схватили да им је недовољан Јерусалимски храм с једне стране због све веће бројности као и непријатељског става јеврејских првосвештеника, а са друге стране, много важније, осећање потребе да имају одговарајући литургијски простор због честог скупљања и вршења свете Тајне Евхаристије као и испуњења Христове заповести, „Ово чините за мој спомен” (Јк. 22,19).

Историјски почетак постојања одређеног простора за верско окупљање старе Цркве повезује се са „Тајном Вечером”. Можда је потребно на самом почетку да нагласимо да само онај ко разуме свету Литургију може да разуме и потребу хришћана за оснивањем одговарајућег литургијског простора – храма, као и сву његову литургијску функцију и симболику.

Први хришћански храм је било место *сабрања Цркве* (*συγκεντρώσεις, συνάξεις*) по приватним кућама, где су верни слушали реч Божију и „ломили хлеб” хвалећи Бога (Дап. 2,46). Из Дела Апостолских (1,13) сазнајемо да је први храм за *сабрања* хришћана послужила „горња одаја” (Дап. 1,13. Мк. 14,15), „горња соба” (Јк. 22,12) (*τὸ ὑπερῶον*) где је Христос обавио Тајну Бечеру (Мт. 26, 26-28. Мк. 14, 22-24), и где после Вознесења Господњег једанаестица Апостола „сви бијаху

истрајно и једнодушно на молитви и мољењу, са женама и са Маријом матером Исусовом и са браћом његовом” (Дап. 1,14).

За време гоњења свака кућа им је служила за храм, који се назива „дом молитве”. Израз „дом молитве”, у Новом завету по први пут сусрећемо код еванђелисте Луке (19,48). Кроз тај израз Исус карактерише Јерусалимски храм од којег су трговци начинили „пећину разбојничку”. Први такав дом молитве јесте дом Марије, матере Јована званог Марко, где је Исус Христос обавио Тајну Вечеру (Дап. 12,12). Ови домови, приватне куће, у којима су одржаване „вечери љубави” (Јуда 1,12) зване „агапе”, разликовали су се по свом облику, типу и градњи зависно од места (покрајине) у којем су се налазиле. У Палестини и Сирији једносратне куће су се разликовале од оних у малој Азији, Месопотамији и Грчкој које су имале двориште. Хришћанске богомоље у почетку нису биле грађене на основу неког посебног архитектонског плана, него су већ постојеће приватне куће богатих људи служиле као храм и на тај начин су имале „архитектонску неутралност.”⁴

Првобитни хришћански храм је пре свега црква, (ἐκκλησία)⁵ (од глагола ἐκκαλέω), скупљање, скуп, затим дом Цркве, domus Ecclesiae, дом Божији, domus orationis, locus precum faciendarum. Место где су се хришћани окупљали ради богослужења, имала је у току времена и друга разна имена. Звало се и προσευκτήρια, εὐκτήρια,⁶ στοά, οἰκοία, κυριακόν, κυριακή, oratoria, sakraria, dominicium, domus, basilica itd.

Хришћански храм је био пре свега дом Цркве (domus Ecclesiae), који се назива „домом небоподобним”. У томе се налази и суштинска новина хришћанског храма, јер он добивши назив по хришћанској заједници, у ствари је добио и њене особине. Он је првенствено простор подесан за свету Литургију. Због тога се у Православљу још од другог века, а можда и раније задржао назив црква (Ἐκκλησία), а избегаван је назив „храм” (ναός) који их је подсећао на идолопоклонички храм тј. простор где је стајао кип божанства.

Простор храма подразумева и претпоставља Оног којем се служи и оног који служи, Бога и човека.⁷ Он се поима као слика, икона Цркве, мистичног тела Христовог и симболичко изражава оно што је немогуће да се изрази непосредно.⁸

У току гоњења хришћани су често састанке одржавали на гробљима мученика. Ту су подизане и прве цркве назване martiria или ΕΚΚΛΗΣΙΑ што значи скуп верника. После Трајановог гоњења по први пут су хришћани почели да граде цркве по свим градовима. О постојању самосталних хришћанских храмова већ у другој половини другог века сведочи нам Минуције Феликс који наводи да су у његово време (око 200 г. после Христа) такви храмови били свуда раширени.⁹ У другој половини трећег века свуда су у хришћанском свету већ постојали самостални храмови, али историја архитектуре храмова у стварности почиње и позната нам је тек од времена Константина Великог. Јевсевије Кесаријски говори о хришћанским храмовима који су били срушени за време цара Валеријана (257. године), Галерија и Диоклецијана.¹⁰ Од времена победе Хришћанства за

време Константина Великог појављује се формирана (саграђена) црква-храм под именом *базилика*.

Од четвртог века називају хришћанске храмове базиликама, једно због значења, јер у њима станује „Цар царева” – Христос, а друго због њиховог порекла и облика у којем су грађени. Хришћанска Црква је у то време придала храму и богослужењу изглед (форме) које су сагласне њеном назначењу. Храм је био израз хришћанске вере и литургијског живота Цркве и због тога је хришћанска архитектура за свог сигурног водича имала Еванђеље. Хришћани нису могли да усвоје сакрални тип паганске архитектуре, јер им је више одговарао тип профане архитектуре, како је дошло до изражаја у базиликама.

Базилика је облик собе у којој је Исус Христос обавио последњу – Тајну Вечеру. То је облик Нојеве лађе, која је била праобраз Цркве. Због тога *Апостолске Установе* и дају упутство, да се хришћански храмови-цркве граде у облику лађе: „Кућа најпре нека буде дугуљаста, окренута према истоку... тако да личи на лађу”.¹¹

Храм је окренут од запада према истоку да би верници када се моле гледали у том правцу. Често исток означава Христа. „Исток му је име” (Зах. 6,12). Такође долазак Христов ће бити са истока: „Јер као што муња излази од истока и сине до запада, тако ће бити и долазак Сина Човечијег” (Мт. 24,27). Између осталог, и Мојсијева Скинија је имала жртвеник окренут према истоку.

Улазак у цркву је био са запада, са места где залази Сунце, јер је ноћ слика духовне таме, греха и удаљености човекове од Бога, тј. то је слика ада. Додуше, улаз са западне стране није био једини улаз. У базилике се улазило и са јужне стране. Чувени споменик, у којем имамо детаљно описан хришћански храм, јесте *Testamentum Domini* из петог века.¹² Ту се налази посебно поглавље (1,29) *de constitutione ecclesiae* у којем се наређује, да црква треба да има у знак Свете Тројице три улаза.

Осим тога тражи се да црква буде подигнута на узвишеном месту. Потврду о овоме имамо код Тертулијана који изричито каже: „Наше су цркве подигнуте на узвишеном месту и окренуте према истоку”.¹³ На ово се пазило у првим вековима Хришћанства при грађењу храмова, јер је земаљска црква слика Цркве Христове¹⁴, која је положена на стени (Мт. 16,18), слика „дома Господњег на врх гора” (Мих. 4,1). Узвишен положај цркве се сматрао као сећање на стари Сион (Јевр. 12,22, Откр. 14,1). Првенствено подсећа на небески град свети Јерусалим, који је св. Јован у своме Откровењу (21,10) видео како „силази с неба од Бога”.

ГЛАВНИ ДЕЛОВИ ХРАМА И ЊИХОВЕ ФУНКЦИЈЕ

Старе хришћанске цркве су имале три дела: 1. пронаос 2. наос и 3. олтар. Храм се дели на три дела као што се делила и Мојсијева Скинија и Соломонов храм који су уствари и прасликовали новозаветни храм – цркву.

Спољашњи пронаос (*atrium, vestibulum, πρόναος*), притвор, јесте обично двориште са стоом, тј. непокривеним местом око кога је био *portikus*, по-

кривен ходник, а кров ходника је био на стубовима, по угледу на римске куће, одакле му и назив долази.

Притвор одговара дворишту скиније, спољашњем делу где је стајао народ. У спољашњем пронаосу стајали су покајници последњег реда, а звали су се плачући, зимовњаци, наине они којима је био забрањен боравак у покривеном трему и који су морали да буду на отвореном, непокривеном простору. Ту су стајали и оглашени, тј. они који се само припремају да постану чланови Цркве, и који не могу пре крштења да учествују у светим тајнама Цркве, у таинском животу Цркве. Ту су стајали и покајници другог реда (степен) који су се звали слушаоци јер им је било дозвољено да остану на богослужењу-Литургији и да саслушају читање Еванђеља, а затим су заједно са катихуменима морали да напусте храм.

Постојање притвора у саставном делу храма недвосмислено нам говоре да сви они који се у њему налазе, иако нису чланови Цркве, или барем пуноправни њени чланови, нису ни ван Цркве, него су „на периферији, на граници између света и Цркве”.¹⁵ То су они који су окусили добру реч Божију и силе будућег века, па кад су отпали, поново се враћају на покајање. Атријум дакле симболише земљу необновљену и грешну која очекује свога Искупитеља, Спаситеља и Обожитеља.

Исто тако у спољашњем пронаосу стајали су сиромашни, а ту су се одржавале и агапе и сахрањивали мртви. У старо време у притвору је стајао сто за вечере љубави као и данас у руским манастирима. Зато се притвор зове и трапеза. Оваквих столова у ранохришћанским црквама на територији Југославије није до сада пронађено.

Због недостатка места у каснијим временима отпао је атријум, а заменио га је нартекс.

НАРТЕКС

Етимологија речи нартекс је врло несигурна и тешко ју је утврдити. По светом Симеону Солунском¹⁶, реч нартекс је кованица од *ναός* + *ἀρχή* што значи почетак храма. Тај простор се звао и рај, јер су на унутрашњем зиду обично били насликани Адам и Ева у рају, ради симболизовања идеје да из раја изгнани наследници Адама и Еве у Цркви Христовој налазе изгубљени рај.

У нартексу су стајали јеретици, многобошци, Јудеји, катихумени првог разреда, шизматици, енергумени и покајници другог разреда звани слушаоци којима је био забрањен приступ богослужбеним скуповима, као и они који су привремено одлучени од свете тајне Причешћа. Исто тако овде су се држала бденија, литије, погребни итд. Данас у том делу храма обично стоје жене, због чега се он зове и женска црква *παρθενικόν*.

Нартекс је, дакле, место уласка у цркву те због тога ту и бива прихватање покајаних и горе наведених. Он је увек саставни део храма. Нартекс симболише подручје закона Старога завета. Такође одговара дворишту скиније Сведочанства, и увек се налази на супротној страни часне трапезе, тј. на западној страни храма.

ЛАБА ЦРКВЕ

Ранохришћанске цркве су се развијале под утицајем великих царских задужбина, нарочито константиновске базилике.

У ранохришћанским црквама понеке лађе су имале три дела, средњу и две споредна лађе, све три одељене једна од друге стубовима, зидом, дрвеном или гвозденим оградом.

Десна, јужна лађа је била одређена за мушкарце, а лева за жене и то тако да су у последњем одељењу били катихумени другог и трећег степена и покајници трећег и четвртог степена.

У средњем делу стајали су верници и то непосредно пред катихуменима и покајницима, ожењени и жене са својом децом, затим одрасли младићи и девојке. Простор средње лађе према вратима био је одређен за странце и путнике. Најпосле у трећем реду стајали су монаси, Богу посвећене девојке и удовице. Због тога се ово место звало *matronum*. Свака споредна лађа је имала засебан улаз и вратаре (остијарији) и ђаконисе који су бринули за одржавање реда при улазу.

Лађа (*ναός*) представља Нојеву лађу, у којој је Бог спасао од потопа Ноја са породицом и животињама од сваке врсте по свом роду (1 Мој. 7. и 8. глава). Као што је Нојева лађа сачувала од потопа оне који су били унутра у њој, исто тако и хришћани улазе у цркву (лађу), која вођена Духом Светим по таласима и бури животног мора, спасава све оно што се у њој налази као и све оне који се у њој налазе и истински кају, преображава их и доводи у тихо пристаниште — наручје Божије.

Лађа цркве преставља „ново небо” и „нову земљу”, тј. место заједничког живота анђела, арханђела, као и заједницу освећених и обожених чланова Цркве, царство Божије на земљи. Она је првенствено символ „видљивог неба и раја”¹⁷.

ОЛТАР

Реч олтар долази од речи *altus* што значи висок. Узвишен жртвеник *alta* ага јесте место где се свршавају свете тајне. Олтарски простор се назива и: *ἀδύτον, ἄψις, ἀψιδῶν, ἱερατεῖον, πρεσβυτεῖον, θυσιαστήριον, ἱλαστήριον*,¹⁸ *ἱερῶτατον*¹⁹ затим: *sancta sanctorum, sanctorium, presbyterium, sacrarium, apsis, chorus, lucida, altarium* итд.

Олтар је имао различите облике: ако је у облику полукруга или шкољке зове се *ἄψις, κορυφή* конха, која по светим Оцима симболише пећину у којој се радио Богомладенац Исус Христос.²⁰ Апсида је обично ужа од брода цркве и по правилу је засведена. Старохришћанска апсида је одређена за свештенство и за смештај олтара, па је стога неприступачна верницима.

Улазак у олтар је дозвољен само свештеним лицима *ἀβέβηλος τόπος*. Такође у Старом завету ником осим првосвештеника, и то само једном у години, није био дозвољен улаз у Светињу над Светињама, која је била само сенка Светиње над Светињама Новог завета.

Шесдесет и девети канон Шестог васељенског сабора изричито забрањује лаицима улазак у олтар, тј. приступ часној трапези, изузев краља којем

се дозвољава улазак и то само тада када жели да принесе дар.²¹ У старој Цркви таква забрана није постојала. Између осталог жртвеник се налазио на средини храма и свима верницима је био приступачан. У Православној Цркви се дозвољава улазак лаицима у олтар као и монахињама које воде бригу о чистоћи храма, паљењу кандила и томе слично.

Осећање независности олтара од осталог дела храма као и дозвола уласка у олтар само „рукоположеним“ лицима је штетно по Цркву јер лаике лишава права која им припадају као „царском свештенству“ и равноправним члановима Цркве Христове.

Олтар по св. Максиму Исповеднику²² представља и симболише невидљиви свет, само небо, „небо небеса“ где Бог обитава у слави својој. Он представља тајну суштински непостиживе Свете Тројице. Олтар се подудара са Светињом над Светињама старозаветне скиније. То је најважнији део храма, основна светиња читавог храма и без њега храм не може да се назове храмом, нити је храм.

ЧАСНА ТРПЕЗА

Часна трпеза — менза је престо који се зове и *δυσιαστήριον*. Хришћански жртвеник на којем је Христос обавио Тајну Вечеру је имао облик стола — трапезе, и због тога се и назива *трапеза*. Тај израз се задржао код источних светих Отаца, а на Западу се задржао израз *altare*. Обично се уз њу ставља (веже) епитет „часна“²³, „света“²⁴, „пречиста“²⁵, „бесмртна“²⁶, „божанска“²⁷ итд.

У Светом писму Новог завета, код св. апостола Павла, часна трапеза се назива „трапезом Господњом“ насупрот „трапези демонској“ (1 Кор. 10,21. Упореди Јевр. 13,10). Постојање хришћанског жртвеника — трапезе је непосредно везано за вршење свете тајне Евхаристије. То је дакле сто на средини олтара на коме се свршава бескрвна жртва Новог завета на којем је Исус Христос присутан у светој Евхаристији под видом хлеба и вина. То је жртвеник „од којег немају права да једу они који служе скинији“ (Јевр. 13,10). Постојање часне трапезе је чисто хришћанског порекла а никако јудејског а поготово не паганског. У почетку је хришћански жртвеник био обичан покретан сто — трпеза, који се за вршење св. Евхаристије ставља испред епископа. Од места и положаја епископа зависило је и место и положај хришћанског жртвеника — трапезе. Столови на којима је вршена света Евхаристија су били покретни дрвени тј. исти онакви какав је био и сто — трпеза на којем је Христос извршио Тајну Вечеру. Отприлике крајем другог века „трпеза“ постаје непокретна (*altare fixum*).

Кад је наступило гоњење хришћана, тада су се хришћани тајно скупљали у катакомбама на гробовима мученика. Плоче на тим гробовима су им служиле уместо жртвеника. Од тада стицајем околности уместо дрвета као материјал за часну трапезу почиње да се користи камен.

Часна трапеза по учењу Православне Цркве треба да буде на средини олтара, као што је у првим вековима било правило и пракса, о чему постоје сведочанства Светих Отаца²⁸, а никако уза зид као што је пракса на западу код Латина. Дакле, увек на средини олтарске апсиде, као што по Псалму

25,6 свештеници опходе око жртвеника Бога Свевишњег (Откр. 4,2-3). То средишње место је од посебног литургијског и догматског значаја, и због тога жртвеник никада не сме да буде уза зид него искључиво на средини!.

Што се тиче броја жртвеника, дозвољено је да постоји само један у сваком храму. Јер као што постоји само један Архиепископ Господ Исус Христос²⁹, и као што постоји само једна жртва (Јевр. 10,10,14), тако постоји и само један жртвеник. Дакле, постоји само један епископ, једна жртва и један жртвеник.³⁰

Ако базилика није била сазидана на гробу мученика, тада би доносили мошти мученика и стављали у плочу, односно испод часне трапезе. Обичај стављања моштију испод часне трапезе је настао с једне стране због тога што су се први хришћански храмови подизали на гробовима мученика, а са друге стране под утицајем Откровења Јовановог (6,9) који каже: „Видјех под жртвеником душе закланих за реч Божију и сведочанство Јагњетово које имаху”. Такође о томе постоји и изричит пропис Цркве (14. канон Петог Картагинског сабора 543. године). Између осталог седми канон Седмог Васељенског сабора одређује да онај храм који је сазидан без светих моштију не може као такав да остане, него да обавезно треба да се у њега ставе свете мошти и да се прочитају одређене молитве. А тамо где то не буде учињено да се осуди тај поступак и сматра као прекршај и непридржавање предања Цркве. Још много раније 83. канон Картагинског сабора доноси одлуку да сваки жртвеник, који је без светих моштију, треба да се разруши.³¹

Жртвеник је срце и душа хришћанског православног храма, јер епитет „свето” првенствено припада часној трапези. На њему бива свештеностествовање — Литургија. Јевсевије Кесаријски³² назива жртвеник базилике у Тиру „јединородни” (*μονογενής*), а тај епитет припада само и искључиво Исусу Христу. За светог Кирила Александријског Христос је жртвеник³³, док свети Јован Хризостом поистовећује жртвеник са телом Христовим³⁴.

Жртвенику се придаје значење престола (трона) Божијег који одговара престолу приказаном у Откровењу Јовановом: „И гле, престо стајаше на небу, и на престолу сјеђаше Неко” (4,2). Менза је слика гроба Христовог³⁵ и Голготе, слика крста и распећа Христовог³⁶, слика престола на коме седи „Божанско Јагње” (Откр. 5,6) и под којим душе оних који су погинули за реч Божију (Откр. 6,9) чекају своје прослављање. Часна трапеза је символ Христа и царства Његовог. Блажени Августин посматра жртвеник као „икону вере”,³⁷ а Герман Цариградски као „границу неба и земље”.³⁸

Осим престола Христовог, као што је горе речено, часна трапеза претставља (символизује) гроб Христов, због чега се покрива прво, као тело Христово једноставним белим платном (покривачем) који се зове срачица (кошуља, *катафорка*). На часној трапези стоји антиминос — четвороугаоно платно са сликом полагања Христовог у гроб. Такође ту стоји и Еванђеље које представља Христа, Сина Божијег оваплоћеног.

Можда није сувишно да нагласимо да без жртвеника не може да постоји храм, јер тада он није више храм — црква него само дом молитве.³⁹ Због светости жртвеника читав се храм и назива светим.

КИВОРИОН

У време Константина Великог, у неким црквама подижу се на четири угла часне трапезе стубићи, на које се ставља у облику куле балдахин, небо, који треба да штити часни престо и зове се на грчком језику *κιβωριον*, *πυργος*, а на латинском *ciborium*, *turris*, агса итд.

О етимологији речи *κιβωριον* дата су различита мишљења. Постоји вероватноћа да је реч *κιβωριον* настала од јеврејске речи *кебег* или сиријске *кѐбога* што значи гроб. По мишљењу Псевдо Софронија^{39а} реч *κιβωριον* је кованица од јеврејске речи *киβ* ковчег и *ωριον* – довођење у поредак. Герман Цариградски⁴⁰ такође сматра да је та реч настала од јеврејске *киβ* + *ωριον*. Али по њему *киβ* значи ковчег, а *ωριον* божанску светлост.

По мишљењу Псевдо Софронија киворион симболизује лађу (ковчег) Нојеву, а по Герману Цариградском симболизује небо.

Киворион изнад престола претставља небо и зато се на њему везу или сликају Сунце, Месец и звезде. У старим временима висио је у средини киворијума златан или сребрни голуб као символ Св. Духа, чијом се силом освећују Свети Дарови на часној трапези. Отуда се простор између овог шатора и светог престола зове *περιστεριον*, од *περιστερα* голуб, у коме су се чували обично Свети Дарови.

ЕПИСКОПСКИ ТРОН

На источној страни од часне трапезе налази се узвишено место са седиштем за архијереја, које се зове *καθέδρα*, *θρόνος*. На овом престолу седи епископ у току Литургије за време читања Еванђеља, представљајући Христа.

Уз трон се уздизало седиште за свештенике *συνδρονον*, *subselium*, сопрестоље, по узору на речено у Откровењу Јовановом: „И околу пријестола бијаху двадесет и четири престола, и на престолима видјех двадесет и четири старешине како седе, обучене у беле хаљине и са венцима златним на главама својим” (Откр. 4,4).

Ниже горњег места са обе стране налазе се уз зид столице за презвитере (свештенике) који служе (саслужују) са архијерејем Литургију. Апостолска правила налажу: „Трон епископа нека буде у средини, а са обадве стране нека седе презвитери”⁴¹.

Епископски престо мора да постоји у сваком православном храму јер је он нешто више од обичног дела намештаја. У Византији када се појавио иконостас, епископска катедра била је пренесена у наос (лађу цркве).

Горњи престо – епископски трон. представља небески престо Исуса Христа који седи с десне стране Бога Оца (Јевр. 1,13). Због тога се на зиду изнад њега обично слика Исус Христос како седи као архијереј на престолу и благосиља народ.

Епископ и свештеници симболизују Христа и апостоле, а ђакони који стоје представљају анђеле који саслужују у небеској – божанској Литургији.

ОЛТАРСКА ПРЕГРАДА

Лађу или наос дели од олтара дрвена, камена или метална преграда. Ова преграда има различите називе. Назива се: *τέμνον*, *τέμνον* (по први пут код Теодора Студита⁴² *κάγκελα*), код Германа цариградског и Псевдо Софронија⁴³, *καγκλίδες* и *έρκος* код Григорија Богослова,⁴⁴ *εἰκονοστάσιον* код Кодина⁴⁵, *δρῦφρακτα* код Созомена⁴⁶, *διάστυλα* код Симеона Солунског⁴⁷.

Олтарска преграда у првим вековима хришћанства није изгледала као што данас изгледа. Ради се о обичној малој огради. О њеном изгледу говоре горе наведени називи. Од почетка шестог века олтарске преграде имају облик такозване ниске преграде, а тек од друге четвртине тог века добијају облик двозоних преграда. Развој иконостаса је прекинут услед појаве ико-ноборства о чему говори и сведочи израз „успостављање” (*ἀναστήλωσις*) икона.⁴⁸ На олтарским преградама су се налазиле иконе које су досезале само до прсију, а ова преграда се зове *κίκλιδες*. Цар Јустинијан је променио облик ове преграде олтара тиме што јој је додао стубиће, којима су се поједини делови преграде делили и везивали, а простор између њих је украсио иконама.

Олтарска преграда има троја врата кроз која се улази у олтар и то: северна, јужна и средња. Средња врата се зову царска (*θύραι βασιλικαί*), јер кроз њих за време приношења Светих Дарова са жртвеника на престо пролази Цар и Господ неба и земље, да постане вернима живот и храна. Она представљају небеска врата. Према другима зову се ова врата тако, зато што је кроз њих од лаика само цар — краљ могао своје дарове да унесе у олтар.⁴⁹ Средња врата се зову још и света јер кроз њих смеју да пролазе само лица која су добила освећење у тајни свештенства.

Остала двоја врата називају се ђаконска или анђелска, јер кроз њих улазе и излазе они који представљају (символизују) анђеле.

Иконостас, по св. Симеону Солунском,⁵⁰ представља на неки начин границу између два света, божанског и човечанског, материјалног од духовног. Свети Григорије Богослов⁵¹ упоређује олтарску преграду са границом која раздваја пролазни свет од вечног света. По Јевсевију⁵² олтарска преграда је постављена да би спречила улазак верника у светињу, тј. да у свети олтар осим посвећених лица, код причешћа и приношења дарова, нико не би улазио.

Иконостас онакав какав се развио после 14. века у Православној Цркви никада није сматран као нешто што раздваја, него насупрот, као нешто што спаја. Можда бисмо могли да га назовемо *светим мостом*, који уједињује два света — небески и земаљски, духовни и материјални, видљиви и невидљиви, Бога и човека. Он симболизује везу љубави и јединство у Христу и заједништво светих, као и нову преображену творевину — ново небо и нову земљу.

АМВОН

У средњем делу храма, насупрот епископском трону, тј. на левој страни храма уздиже се амвон. Реч амвон произилази од грчке речи *ἀναβαίναω*,

што значи узлазити, успињати се. На латинском језику се назива *suggestum*, *pulpilum*, *tribunal*, *legitorium*. То је подијум са две или три степенице, на коме је био пулт за литургичка читања, отуда се и звао амвон.

Место амвона⁵³ у старохришћанским црквама је било на средини храма пред солејом, иако је било и одступања од тог правила.

На амвону су се читале јектеније, акатисти, диптиси, списи живих и мртвих чланова Цркве који су били заслужни за њу, а првенствено је служио за читање Еванђеља. Још у Старом завету, у доба Јездрино амвон је у синагоги служио као место за читање Светог писма. У осмој глави Неемијине књиге читамо: „А Јездра књижевник стајаше на месту повисоку, које беху начинили од дрвета за то” (Неем. 8,3). „И читаху књигу закон Божји, разговетно, и разлагаху мисао, те се разумајеше што се читаше” (Неем. 8,8).

Петнаести канон Лаодикијског сабора (371. год.) нам сведочи да су на амвону стајали и појци.⁵⁴ У Византији амвон је првенствено био одређен, како нас обавештава св. Симеон Солунски⁵⁵, за читање Еванђеља. Тако он симболизује камен надгробни на којем је седео анђео и женама Мироносицама јавио радосну вест да је Христос васкрсао. На амвону ђакони и свештеници прасликују анђеле који проповедају Божанско Еванђеље — благу вест Христову.⁵⁶

Требало би напоменути да се још и дан данас задржао обичај у Јерусалиму, да када се служи Литургија светог апостола Јакова брата Господњег, која се служи 23. октобра, поставља се амвон на средини храма, уколико већ не стоји на том месту.

СОЛЕЈА

Простор испред олтарске преграде на којем су била места и за појце, певнице и нижи клир, обично се звао *солеја*, *ὁ σωλέας*, *ἡ σολέα*, *τὸ σολεῖον*, *ἡ σολία*, вема. Солеја је реч јеврејског порекла и означава узвишење, отуда латинско *solium* престо, катедра, трон или *solum* терен. Солеја носи назив *хор* јер се овде од шестог века окупљају појци и чтеци. Због тога је црквени извори називају *βῆμα ἀναγνώστων*.⁵⁷

Ово место је било одељено од олтара као и од осталог дела лађе металном или дрвеном преградом. На солеји се примало свето Причешће и нафора. Псевдо Софронije упоређује солеју са огњеном реком која раздваја праведнике од грешника⁵⁸.

БАКОНИКОН И ПРОТЕЗИС

Баконикон се у ранохришћанским црквама називала једна просторија с јужне стране (са десне) улаза у храм, тј. поред нартекса, где су верници остављали своје прилоге (хлеб, вино, уље итд.). Од тих прилога један део хлеба и вина је узиман за вршење свете тајне Евхаристије, а остатак хлеба и вина је узиман, као и сви остали прилози, и дељени су сиромашнима.

Баконикон је осим тога служио и као скевофилакион тј. остава у којој су чувани разни освећени предмети као например: одежде, црквени сасуди,

часни дарови, затим Еванђеље које је одатле узимано и ношено у храм ради читања речи Божије.

Највероватније је ђаконикон некада имао функције и протезиса, тј. столови за остављање прилога верника били су првобитно смештени у ђаконикону. Сведочанство о томе имамо у *Testamentum Domini*. Тек касније, место са овим протезама које је добило име протезис, одвојило се од ђаконикона у посебну просторију, тако да је ђаконикону остало само један део од његових првобитних функција.⁵⁹

Код скоро свих познатих црква шестог века у северним областима Балкана постоји картекс фланкиран са два мања одељења од којих би се једно могло идентификовати као протезис а друго као ђаконикон. Касније у већини случајева протезис је постављан са северне стране храма а ђаконикон са јужне. Тако нартекс без бочних просторија има базилика у Ћули нама, млађа базилика у Пирдопу, базилика у Белову и најзад базилика А у Дукљи итд. Што се тиче правца (север – југ) протезиса и ђаконикона у појединим случајевима је било отступања од тог не сувише строгаг прописа.⁶⁰

Протезис подсећа на златни сто скиније Сведочанства на којем су за свагда „хлебови предложена били постављени пред Богом” (Изл. 25,23). Протезис с једне стране, по неким, симболизује место лобање – Голготу где је Исус Христос разапет,⁶¹ док по Симеону Солунском симболизује Витлејем, тј. место скромно и сиромашно где је рођен Син Божији – Исус Христос.

* * *

На основу онога што смо до сада рекли можемо да закључимо следеће: Хришћански се храм доживљава као „нова скинија” (Јевр. 9,1), која се сматра као наставак и испуњење праслике Јерусалимског храма.

Православни се храм назива „духовним лечилиштем” и „бањом препорођаја”, јер је он символ живота, васкрсења као и божанске стварности. Он симболизује велику тајну домостроја спасења, те је због тога и немогуће изучавати његове литургијске функције и симболику одвојено од богослужења, Литургије. Храм ван Литургије губи свој смисао. Литургијска функција храма, „литургија храма” јесте суштинска његова карактеристика, јер храм и није обична грађевина, него је то, ако можемо слободно да кажемо, мистичко-символична грађевина. Тако по св. Симеону Солунском⁶², иако је храм направљен од материје, видљивог материјала, он ипак има натприродну благодат. Његова симболика нас учи богomisлију и открива нам тајну Бога и човека. Због тога није на одмет да нагласимо да православна архитектура није уопште религиозна, као што се обично мисли, него је *par excellence* богословска, литургијска и црквено-евхаристијска, јер ми у храму „видимо то што и слушамо”⁶³. Та реалност коју храм изражава јесте „почетак царства Божијег”⁶⁴, које је немогуће представити непосредно. Многи називају храм „другим небом”⁶⁵, „рајем”⁶⁶ и „Горњим Јерусалимом”⁶⁷ управо због тога што је хришћански храм видљиви символ онога што људске очи не могу да виде и језик да изрази. Он је дакле икона

невидљивога и нерукотворенога храма и небеског Јерусалима чија се икона налази у основи архитектонског облика православног хришћанског храма – цркве.

Закључујући примећујемо да је православни храм свештено место од света одвојено и у Христу освећено, који увек мора да буде у складу са Литургијом, којој и дугује своје постојање, у којем се верници припремају да постану сасуд Духа Светог и где постају „једносуштни” са оваплоћеним и прослављеним Сином Божијим.

Храм, као земаљско небо будућег века, тј. као икона Царства Божијег, јесте грађевина која симболизује мистичко јединство Цркве, као и мистичко сједињење Бога и човека, микрокосмоса и макрокосмоса. Он се од стране верника доживљава као Црква и због тога се он и разликује од сваког другог здања тј. он „није од овога света”, јер човек причешћујући се у њему телом и крвљу Христовом, постаје „храм христоносни”⁶⁸. Због тога је од Отаца Цркве названа *τὸ ἄδραισμα τῶν ἁγίων*⁶⁹ и „небеска врата” (Ген. 28, 27).

Не смемо да заборавимо да православни храм има дубљи смисао и значи много више од „дома Господњег”, „стана Божијег” итд. Он је изнад свега Црква, сабрање светих у којем не постоји лична (појединачна) молитва, него молитва Цркве. Због тога је потпуно исправно речено за храм да је он „пут успона у вис”, тј. „лествица Јаковљева која од видљивога узводи ка невидљивоме”.⁷⁰

Православни храм има духовни смисао. То је оно што чини да буде различит од многобожачког храма као и од сваког другог храма. Он је место где се врши и обнавља литургијски живот Цркве и сведочи да је човек литургијско биће и да је као такав дужан да својим „литургијским” и „свештеничким” животом преобрази сву васељену и да она постане храм у који ће да уђе сво човечанство као у Нојеву лађу која ће да отплови у наручје Бога Оца носећи у себи „сабор свих бића”.

Литература

1. И. Троицкий, *Библейская археология*, С. Петербург 1913, 335. М. Congar, *Le mystère du Temple, ou l'Économie de la Présence de Dieu à sa créature de la Genèse à l'Apocalypse*, Paris 1958, 26.
2. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εκκλησιαστική ἱστορία* Ζ' 22.
3. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατά Κέλσον* Η', 20 ΒΕΠΕΣ 18, 189.
4. A. Grabar, *Die Kunst des frühen Christentum. Von den ersten Zeugnissen christlicher Kunst bis zur Zeit Theodosius I.* München 1967, 59.
5. Ι. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικόν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης*, том. 2 Ἀθήναι 1953, 1148.
6. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία* Α', 10. Прво сведочанство о богослужбеном простору као „*εὐκτήριον*” сусрећемо у првој половини трћег века код *Γρηγόριου Νεοκαισαρείας*, *Ἐπιστον κανονική* ΙΑ', PG 10, 1048. ΕΥΣΕΒ-ΒΙΟΥ, *Βίος Παμφύλου*, PG 20, 1456 употребљава скоро искључиво израз (термин) „*εὐκτήριον*” или упоредо са изразом „*Ἐκκλησία*”. Упореди ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκкл.* *Ἰот.* PG67, 124, 128, 620. ∴ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιτιμία* 27, Πρ31, 1309.
7. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΝ, *Ἡ ναοδομία καί σύγχρονη τέχνη*, *Θεσσαλονίκη* 1978, 132–133.
8. Л. Успенский, „Символика храма”, *Журнал Московской Патриархии* 1 (1958) 48.

9. Minucius Felix, oct. 9 PL 2, 14: „Per universum orbem sacraria ista teterrima impiae coitionis adulescunt.“
10. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, ᾠ *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, Η', 2.
11. F. Funk, *Didaschalia et conditiones apost.* I, Padeborn 1905, 159.
12. I. E. Rahmani, *Testamentum domini nostri Jesu Christi*, Mognatiæ 1899, 29.
13. Tertulian, *Adv. Valent.* c. 3.
14. Храм је, по учењу старог Завета, имао на небу свој узор. Јахве на гори Синају показује Мојсију „облик“ жртвеника који треба он да сазида за Њега. Соломону је такође Господ дао план за градњу храма (1. Днев. 28, 19).
15. Л. Успенский, „Символика храма“, *Журнал Московской Патриархии* 1 (1958) 55.
16. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁγ. ναοῦ*, PG 155, 357.
17. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁγ. ναοῦ*, PG 155, 349.
18. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΠΟΛΕΩΣ, *Λόγ. ΙΖ' εἰς πρωτομ. Στεφάνου*, PG 65, 809.
19. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ θγ. νθοῦ*, PG 155, 337.
20. ΣΟΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣ, *Λόγος περιέχων* PG 87, 3984. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΠΟΛΕΩΣ, ᾠ *Ἱστορ.* ᾠ *Ἐκκλ.* PG 8, 400. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαϊώδης*, PG 140, 429. По светом Мамсиму Исповеднику, *Μυσταγωγία*, PG 91, 681 Α–684Α олтар символише душу човеку.
21. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, ᾠ *Ἐκκλ.* ᾠ *Ἱστ.Ε'* 18. PG 82, 1237.
22. ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Μυσταγωγία*, PG 91, 681Α–684Α.
23. ΕΙΑΓΡΙΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ, ᾠ *Ἐκκλ.* ᾠ *Ἱστ.* PG 86, 2876С.
24. ΠΙ: ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν φώτων*, PG 46, 581С.
25. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ μετανοίας*, PG 49, 435.
26. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ᾠ *Ἐρημ. εἰς τὴν πρὸς ᾠ *Ἐβρ. ἐπιστ.* PG 63, 107.*
27. ἸΠΟΛΥΤΟΥ, *Εἰς τὴν παροιμίαν*, PG 10, 628В.
28. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, ᾠ *Ἐκκλ.* ᾠ *Ἱστ.* I, 4. PG 20, 875. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Βίος τοῦ ἁγίου ᾠ *Ἀντωνίου**, PG. 957С.
29. О Христу као једином истинитом свештенику види опширније на грчком код: Мирко Томасовић, *Мелхиседек и тајна свештенства Исуса Христа*, Атина 1990.
30. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ᾠ *ὑπόμνημα εἰς τὸν Κορινθ. Β' ἐп.* PG 61, 528.
31. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου νθοῦ*, PG 155, 320СD.
32. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, ᾠ *Ἐκκλ.* ᾠ *Ἱστ.* 10, 4. PG 20, 877Α.
33. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς ἁγίας σκηνῆς, ὅτι τύπος ἦν τῆς ἐν Χριστῷ ᾠ *Ἐκκλησίας**, PG 68, 596–604.
34. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ᾠ *Ὀμιλ. εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Β' ἐπιστ.* PG 61, 86.
35. ΣΟΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣ., *Λόγος περιέχων...* PG 87, 3984.
36. S. AMBROSII, *Expositio in Psalmum* 118, PL 15, 1298.
37. Augustin, *De sermone Domini in monte I*, 27. PL34, 1242.
38. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΠΟΛΕΩΣ, ᾠ *Ἱστορ.* ᾠ *Ἐκκλ.* PG 98, 421С.
39. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁγ. ναοῦ*, PG 155, 305ΑΒ.
- 39a. ΨΕΥΔΟ ΣΟΦΡΟΝΙΟΥ, ᾠ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῶν τελευτημένων*, PG 87, 394.
40. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΠΟΛΕΩΣ, *Μυστικὴ θεωρία*, PG 98, 389Α.
41. Апостолско правило једанаесто (11). Види: Н. Милаш, *Зборник правила светих апостола, васељенских и помесних сабора и св. оцаца*, Нови Сад 1886.
42. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, ᾠ *Ἱαμβοὶ εἰς διαφόρους ὑποθέσεις*, PG 99, 1796.
43. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΠΟΛΕΩΣ, *Μυστικὴ θεωρία*, PG 98, 392. ΨΕΥΔΟ ΣΟΦΡΟΝΙΟΣ, ᾠ *Ἐκκλ.* ᾠ *Ἱστ.* PG 87, 3984.
44. ΓΡΗΓ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Εἰς ἐπισκόπους*, PG 37, 1233.
45. ΚΩΔΙΝΩΣ, *Περὶ τῶν ὀφφικαλιῶν τοῦ παλατίου Κπόλεως*, PG 157, 61.
46. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, ᾠ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, PG 67, 1496.

47. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 35.
48. Триод, Недеља Православља
49. Шесдесет и девети канон Трулског сабора
50. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 345.
51. ΓΡΗΓ. ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Εἰς ἐπισκόπους*, PG 37, 1232.
52. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστ.* PG 20, 865. Види: Г. ΚΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορ.* *Ἐκκλ.* PG 98, 389.
53. Опширније о амвону види: Мирко Томасовић, Литургијске функције просторија и намештаја у црквама од четвртог до шестог века на територији Југославије, Београд 1980 (машинопис).
54. Г. РАЛАН – М. ПОТАН, *Στάσιμα Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, *Ἀθῆναι* 1853, 184–185.
55. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 708.
56. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΥΣ., *Λόγος περιέχων*, PG 87, 3985. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστ.* *Ἐκκλ.* PG 98, 392. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 345.
57. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 345.
58. ΨΕΥΔΟ ΣΟΦΡΟΝΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, PG 87, 3985.
59. Опширније о историјском развоју ђаконикона и протезиса види код: Ђ. Стричевић, „Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама”, *Старинар* 9–10 (1958–59) 59–66. Мирко Томасовић, Литургијске функције просторија и намештаја у црквама од четвртог до шестог века на територији Југославије, Београд, 1980, 23–27 (машинопис). Г. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ πρόθεσις καὶ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ*, *Θεολογία* I (1941) 76–100.
60. Такав пример је базилика А у Стобима.
61. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΥΣ., *Λόγος περιέχων*, PG 87, 3984. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορ.* *Ἐκκλ.* PG 98, 396.
62. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 701.
63. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 10, 4.
64. Л. УСПЕНСКИЙ, „Символика храма”, *Журнал Московской Патриархии* 1 (1958) 48.
65. ΔΙΔΥΜΟΥ ΑΛΕΞ., *Περὶ Τριάδος*, PG 39, 589. ΝΕΙΛΟΥ ΑΒΒΑ, *Κεφάλαια παρὰνετικά*, PG 79, 1253.
66. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣ., *Κατήχησις* 18, PG 33, 1048.
67. Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀγ.ναοῦ*, PG 155, 638. „Горњи Јерусалим” или „небески Јерусалим” по посланици Јеврејима је исто што и рај, тј. ново небо и нова земља, место становања блажених (Јевр. 12, 22–24.13, 14.).
68. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λόγος παραινετικός*, PG 47, 277.
69. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΛΛΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶν Ἐκκλησία καὶ Ἐκκλησιαστήριον, καὶ ὅτι ἄλλο θυσιαστήριον καὶ ἄλλο θυσία*, 78, 685Α.
70. ПАВЛЕ ФЛОΡЕНСКИ, Иконостас, *Градац* 16 (1988)49.